

СВІТЛАНА РОМАНЮК
(Варшава, Польща)

РОЛЬ ТЕМПОРАЛЬНИХ АКТУАЛІЗАТОРІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИКИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Ключові слова: категорія часу, грамема теперішнього часу, актуальний теперішній час, лексичні компоненти, момент мовлення.

За особливостями словоутворення граматичні форми теперішнього часу реалізують два значення: детерміноване, коли дія відбувається у певний часовий проміжок (*сьогодні, зараз, тепер*), і недетерміноване, коли дія відбувається безвідносно щодо часових меж (воно може бути уточнене прислівниками типу *завжди, постійно*). Теперішній актуальний час характеризує вираження конкретної часової локалізації дії, події і позначає реальний збіг виконання дії або тривалості певного стану з мо-

ментом мовлення про них. Він також описаний у літературі як теперішній безпосереднього спілкування, конкретний теперішній момент мовлення [2, с. 65], ситуативно локалізований теперішній [5, с. 11].

У пропонованій статті з'ясовано базову роль лексичних компонентів – часових конкретизаторів у розрізненні типів загального теперішнього часу, проаналізовано їхнє функціональне навантаження й спеціалізацію для позначення актуального перебігу теперішньої дії. У науковій літературі особливу увагу цьому питанню присвятив О.В.Бондарко [2], визначаючи часові лексичні конкретизатори як периферію функціонально-семантичного поля темпоральності (далі – ФСП). О.І.Бондар розглядає такі семантичні конкретизатори як периферійні засоби ФСП темпоральності, зауважуючи, що лексична часова семантика спроможна вказувати лише на загальний часовий план [1, с. 14]. Ми ж звертаємо увагу на часові конкретизатори, які мають вплив на вираження значення актуального теперішнього часу в сучасній українській мові.

Система лексичних засобів із часовою семантикою досить розвинена в українській мові. Ми розглядаємо ті, які мають вплив на моделювання теперішнього актуального часу перебігу дії. На позначення дій та станів, що збігаються з моментом мовлення, не виходячи за його межі, особливо виразно вказують (у сполучі з дієсловами недоконаного виду) семантичні конкретизатори актуальності перебігу дії на зразок: *сьогодні, тепер, зараз, нині, в цю мить, у цю хвилину, щойно, тільки що, якраз*. Наприклад: «...а доц *сьогодні* не до речі» (О. Пашук); «*Гострі очі розкриті в морок, Б'є годинник: чотири; п'ять... Мос серце в гарячих зморох, Я й сьогодні не можу спати*» (О. Теліга); «*Тепер уже й не плачу я почали*» (Л. Костенко); «...а *тепер* я стою на вітрі перемитий на сивіючій зламі віку *перезжитий*» (Б. Бойчук); «*І ось тепер вона бредє вулицею*» (І. Роздобудько); «*Анна-Марія випростовується на прохолодному простирадлі й тільки тепер розуміє, яким довгим був день*» (І. Роздобудько); «*Де зараз ви, кати мого народу?*» (В. Симоненко); «*Он зараз у Києві непогану кар'єру робить один бувший... колишній поет з Канева*» (О. Ірванець); «*І зараз, в цю хвилину, я живу, я маю якісь почування*» (В. Вишниченко); «*Нині я дивлюся на ситуацію значно песимістичніше*» (Ю. Андрухович); «*Серденько зразу в ту мить відчуває: Надворі давно вже не літній дні*» (Н. Павленко); «*Що я пригадую з тої поїздки, от саме в цю мить писання?...*» (Лія Шева); «*Трудно, може, він у цю хвилину богові душу віддає...*» (М. Старицький); «*Тим часом усі їхні самовпевненість і всезнайство одразу випаровуються, щойно мова заходить про те, а що ж було до того*» («Дзеркало тижня»); «... я того коржика *вкрала. Це тільки що признаюся*» (З газети); «*Я оце якраз іду на ярмарок*» (Ю. Логвин); «*Якраз тепер пишу дд-слідуючого номера критичну замітку про вас*» (В. Вишниченко).

У сучасній українській мові дієслівний час характеризує трирівнева система реалізації: минуле, теперішнє, майбутнє. Кожен із цих рівнів виявляється у відповідному функціонально-часовому спектрі дієслівних значень. Дійсний спосіб відбиває поняття реальності в широкому розумінні. Він позначає дію або стан, які реально відбувалися (відбулися)/не відбувалися (не відбулися) в минулому (до моменту мовлення), відбуваються зараз, мають реальну можливість відбуватися (відбутися)/не відбуватися (не відбутися) у майбутньому (після моменту мовлення). Реальність дії/стану виявляється у часових вимірах. Теперішній час виступає центром категорії часу, але у зв'язку з цим він є найбільш підвладним семантичним модифікаціям, зміщенням. Грамама теперішнього часу виступає центром категорії часу, позначаючи актуальний перебіг дії, події відносно моменту мовлення про неї. І.Р. Вихованець зауважує, що значення теперішнього часу спрямоване на вираження часової ознаки дій і станів, співвідносних

із моментом мовлення [3, с. 92]. На думку А.П. Загнітка, „теперішній завжди уявляється як невідомий, тому він протиставлений минулому” [4, с. 30]. Учений пов’язує його функціонування з наявністю в системі деяких мов невизначеного часу, яким може виступати теперішній час, наголошуючи на тому, що „значення форми невизначеного часу залежить в першу чергу від характеру дії, вираженої дієсловом” [там само]. Форми невизначеного часу мають у більшості випадків значення теперішнього за умови протяжного, тривалого перебігу дії, репрезентованої дієсловом. О.І. Бондар кваліфікує семантику теперішнього як нечітку, розмиту, таку, що залежить від психологічного часу окремого індивіда-мовця [1, с. 14], а виділений ним вид теперішнього негайного визначає як відображення реального майбутнього і психологічного теперішнього, наприклад: «*Зараз їду!*» (І. Нечуй-Левицький); «*Я зараз їду децю купити, а ти хазяйнуй, та не надумайся тікати...*» (М. Старицький); «*Я в крамницю вже біжу, Все замовлю, все скажу*» (І. Багрянний); «*Згасила світло і запалила свічу, Закрила очі і вже кудись я лечу*» (М. Бурмака).

Основний функціонально-семантичний різновид теперішнього часу – теперішній актуальний (власне-теперішній, за І.Р. Вихованцем). Перетинаючись із категорійним значенням виду, семантику теперішності передають в українській мові в основному форми недоконаного виду. Передусім це стосується теперішнього актуального. Форми доконаного виду (теперішньо-майбутній) передають здебільшого значення теперішнього неактуального. Сема процесності, характерна для недоконаного виду, впливає на конкретну функціонально-семантичну реалізацію форм теперішності. Це дає змогу виділити варіанти теперішнього актуального: конкретний теперішній: «*І тут відчиняються двері і до кабінету входить Славик, радісно посміхаючись і махаючи, як віялом, якимись ксерокопіями*» (С. Жадан); розширений теперішній: «*На вулиці я довго помалу їду пішки*» (В. Винниченко). До теперішнього актуального прилягають основні значення теперішнього неактуального (невласне-теперішнього, за І.Р. Вихованцем): абстрактне: «*Любов – це окрема спеціальна стихія, це матерія, яка існує поза розумом і логікою*» (Ю. Покальчук); розширене: «*Більшість демократичних політичних партій підтримують загальнодержавну риторику «повернення жінки до родини», або, як це останнім часом називають, «ренесанс патріархату»*» (С. Павличко); постійне: «*Синя лінія Дніпра майже ідеально ділить глобус України на дві півкулі – східну і західну*» (Ю. Андрухович). Теперішній актуальний час позначає реальний збіг виконання дії або тривання стану з моментом мовлення, це вираження конкретної часової локалізації дії: «*Гарбуз під парасольками Про сонце думає*» (П. Тичина); «*Хлюпочуть хвилі, навівають спокій – Вдихаю їхню чудодійну силу*» (О. Рисак); «*Он в церкву їдуть молодята до шлюбу, Он мати колише дитиньку лобу*» (Леся Українка); «*І цим я саме тепер займаюся*» (Ю. Андрухович).

Теперішній неактуальний передає значення, пов’язане із вираженням дій, станів, які не мають часових обмежень, тобто конкретного стосунку до моменту мовлення. Це часове узагальнення, розрізнюване постійністю ознак. Наприклад: «*Не раз кажу: змагайся і шукай!*» (О. Теліга); «*Ми весь час стоїмо на грані Невідомих шляхів майбутніх*» (О. Теліга); «*...і щодень ми відкушусмо посмішки перевертнів*» (О. Пашук); «*Що з осяянь своїх ми щодня непомітно втрачасм?*» (Л. Костенко); «*Щось ростас у мене. ...І щоразу вдає, що йде назавжди*» (С. Пиза); «*А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя. І знов різку зводи небесні і падаю*» (В. Стефаник); «*Завжди люблю я пору цю – Збирання урожаю*» (В. Нижоголенко); «*По сходах, по коридорах в нас постійно ходить купа сторонніх людей*» (О. Єфімчук); «*Проте існування різноманітних діалектизмів, сленгізмів тощо доводить, що мова залишається*

динамічною системою, яка **постійно живе і розвивається**» (О. Кондратюк); «Денис часто сміявся з Романа, що він слухас матері, усе ходить до церкви, співає й читає на криласі, не їсть скоромного в піст» (І. Нечуй-Левицький). На характер перебігу дії, позначуваної дієсловом теперішнього часу й розрізняваної як актуальна/узуальна тривалість указують, зокрема, часові актуалізатори. Найпоказовіше вони виступають у реченнях, ужиті паралельно, як-от: «– Ти мене любиш? – питає. – Люблю... – І тепер мене любиш? – Люблю» (В. Свідзинський). Теперішній неактуальний має кілька значень, пов'язаних із вираженням дій, станів, що не мають часових обмежень, конкретної локалізації у момент мовлення. Це часове узагальнення (постійність ознак): «Дитинство **дикується**. Молодість **обурюється**. Тільки літа **дають** нам миру рівновагу і байдужість» (О. Довженко); «За що я **мучусь** так?» (П. Тичина); «Проте **юність завжди відзначається** тим, що в неї світлі думки беруть верх над чорними» (Ірина Вільде); **узуальність** процесуальних ознак, які відображають погляди мовця або групи людей: «**Стоїть гора високая...**» (Л. Глібов); «**Ой на горі та й жєнці жєнуть, а попід горою, ярєм-долиною, козаки йдуть**» (Нар. тв.); «**Кажуть, брат брата убиває, а по-моєму, ні**» (Г. Журба); «**А крила гояться, і я знов лечу до сонця, до щастя. І знов ріжку зводи небесні і падаю**» (В. Стефанік); коментування дії у сценічних ремарках та інших поясненнях: «**Видно, як люди спускаються в долину. Прометей услід кричить люоям**» (П. Тичина); «**Розходяться**. Лукаш **їде до озера і зникає в очереті. Лев їде понад берегом, і його не стає видно за вербами**» (Леся Українка).

У системі форм українського дієслова відсутнє спеціальне позначення ближнього/віддаленого часу. Проте віднесеність дії до ближнього/віддаленого теперішнього (теперішнього актуального/неактуального) диференційована лексичними конкретизаторами: у *цю хвилину бачу – сьогодні заходжу і бачу...* – *часом бачу його в парку; якраз пишу – удень пишу – завжди пишу ввечері; зараз їде – їде вперед до слави*. Порівняймо, наприклад, часову актуальність (наближеність до моменту мовлення) і її віддаленість аж до узуального значення у вживанні одного дієслова із різними часовими актуалізаторами: «**Тепер я бачу все, що вам також не все ще ясно**» (О. Довженко) – «**Я рідко бачу князів київських**» (В. Малик) – «**Вже кілька днів ту чудову дівчину бачу, а більш нікого**» (А. Чайковський) – «**Я майже щодня бачу тебе у сні**» (В. Домонтович) – «**Я таку тебе завжди бачу, Образ в серці такий несучу – Материнську любов гарячу і твоєї душі красу**» (В. Симоненко); «**Ой тепер я плачу, бо вже чую й бачу, що загинути мушу**» (Леся Українка) – «**Сьогодні плаче дощ, Та крізь мале віконце Колись засвітить сонце**» (І. Сенік) – «**Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже**» (Т. Шевченко) – «**Я плачу тому, що люблю...**» (В. Сосюра) – «**Та чого жє я усе плачу?...**» (Г. Кв.-Основ'яненко) – «**...я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю рідну квіточку жєньшиєна дорогого**» (О. Довженко) – «**Коли чия душа тужить, тому весь світ плаче**» (Г. Сковорода); «**Без хазяїна двір плаче, а без хазяйки – хата**» (Нар. прислів'я); «**Злий плаче від заздрості, а добрий – від радості**» (Нар. прислів'я).

Виходячи з викладеного вище, можемо кваліфікувати лексичні компоненти як конкретизатори тривалості дії, адже їхньою характерною ознакою є доповнення семантичного ядра „тепер“, тобто наповнення перебігу теперішньої дії актуальним сунком до моменту мовлення про неї. Позначення дій, станів, співвідносних із моментом мовлення, постає актуальним часом перебігу цих дій, який і становить семантичне ядро теперішнього часу загалом, суттєво відрізняючись від невласне-теперішнього. У сполучі з часовими конкретизаторами форми теперішнього часу дієслова чітко вказують на їхній безпосередній зв'язок із моментом мовлення, не виходячи за його межі,

й реалізують значення актуального теперішнього. Такі лексичні засоби, безумовно, наділені лише функцією деталізації та конкретизації часу перебігу дії, залишаючи, у більшості випадків, основну співвіднесеність із парадигмою „теперішній/минулий/майбутній” дієслову. Ми визначасмо такий характер їхньої взаємодії як розподіл семантичного навантаження для уточненої (актуальної) моделі часової тривалості дії в реченні, а дослідження їхнього багатства й наповненості в сучасній українській мові дасть змогу показати різноманітність і функціональну розгалуженість цих засобів не лише на позначення теперішнього, але й минулого та майбутнього часу.

ЛІТЕРАТУРА

- 1.Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / О.І. Бондар ; НАН України, Ін-т української мови. – К., 1998. – 20 с.
- 2.Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. Значение и употребление : [пособ. для студ.] / А.В. Бондарко. – Л. : Просвещение, 1971. – 239 с.
- 3.Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
- 4.Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці : [навч. посіб.] / А.П. Загнітко. – К., 1990.
- 5.Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [отв. ред. А.В. Бондарко]. – Л., 1990.

Светлана Романюк

РОЛЬ ТЕМПОРАЛЬНИХ АКТУАЛІЗАТОРІВ В РЕАЛІЗАЦІЇ СЕМАНТИКИ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ

В статті показана базова роль лексических компонентів – временних конкретизаторів в розграниченні типів настоящего времени, проанализировано их функціональну навантаження і спеціалізацію в означенні настоящего актуального времени.

Ключевые слова: категория времени, граммема настоящего времени, настоящее актуальное время, лексические компоненты, момент речи.

Svitlana Romanyuk

THE ROLE OF TEMPORAL ACTUALIZATORS IN REALIZING SEMANTICS OF PRESENT TENSE

In this article a basic role of the lexical parts is qualified as a concrete tense for all types of the Common Present Tense. It is characterized by the functional influence and specialization to mark the present interest action (The Present Continuous Tense).

Key words: the Category of Time, the grameme of Present Tense, The Present Continuous Tense, lexical parts, the moment of speaking.

Одержано 12.03.09 р., рекомендовано до друку 25.08.09 р.